

МЕДІА В СИСТЕМІ ІНСТРУМЕНТІВ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО ВПЛИВУ

Анотація. Стаття присвячена вивченню загроз національній безпеці держав, першочергово країн Балтії та Балканського півострова, щодо яких Російська Федерація прагне відновити свій домінуючий статус і щодо яких здійснюється інформаційний вплив. З цією метою Росією застосовуються на системній і пропорційній основі дипломатичні, розвідувальні, енергетичні та інформаційні інструменти дестабілізуючого характеру. Акцент у дослідженні зроблено на медійну складову інформаційного впливу. Висувається та обґрунтовується наукова гіпотеза про те, що деструктивне використання сумнівних національних медіа, а також їх підживлення відбувається системно й ефективно там, де є державні інтереси Росії на відновлення своє домінанти в субрегіоні. Національні медіа розглядаються як засіб мультиплікації ініційованих ззовні дестабілізуючих політичних впливів. Однак, зауважується у статті, витратність пропагандистських заходів стає все більшою, водночас їх ефективність помітно знижується внаслідок дії низки чинників.

Ключові слова: засоби масової інформації, деструктивний вплив, спеціальні інформаційні операції, держави Балканського півострова, країни Балтії.

Аннотація. Стаття посвящена изучению угроз национальной безопасности государств, в первую очередь стран Балтии и Балканского полуострова, по отношению к которым Российская Федерация стремится

* доктор політичних наук, доцент завідувач кафедри міжнародних медіакомунікацій та комунікативних технологій Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

† аспірант кафедри міжнародних медіакомунікацій і комунікативних технологій Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

возобновить свой доминирующий статус и в отношении которых осуществляется информационное влияние. С этой целью Россией используется системно и пропорционально дипломатические, разведывательные, энергетические и информационные инструменты дестабилизирующего характера. Акцент в исследовании сделан на медийную составляющую информационного влияния. Выдвинуто и обосновано научную гипотезу о том, что деструктивное использование сомнительных национальных медиа, а также их поддержка происходит системно и эффективно там, где есть государственные интересы России на восстановление своей доминанты в субрегионе. Национальные медиа рассматриваются как способ мультипликации инициированного извне дестабилизирующего политического влияния. Однако, говорится в статье, издержки на пропагандистские мероприятия становятся непомерными, а их эффективность заметно снижается вследствие действия некоторых факторов.

Ключевые слова: средства массовой информации, деструктивное влияние, специальные информационные операции, государства Балканского полуострова, страны Балтии.

Summary. *The article is devoted to the task of studying the threats to the national security of the states, first of all the Baltic and the Balkan Peninsula States, in relation to which the Russian Federation willings to restore its dominant status and enhance its information influence. With this method on a systematic and proportional basis Russia uses diplomatic, intelligence, energy and information tools which have destabilizing nature. The key focus of the study is the media component of the information impact. The scientific hypothesis sounds like: the destructive use of questionable national media and their replenishment takes place systematically and efficiently there, where Russia's state interests exist for the restoration of its dominant subregion. National media are seen as a means of multiplication of externally initiated destabilizing political influences. However, as*

noted in the article, the cost of advocacy measures is increasing, and efficiency is significantly reduced as a result of a number of factors.

Key words: *mass media, destructive impact, special information operations, states of the Balkan Peninsula, Baltic States.*

Постановка проблеми. Виявлення та упередження загрозам національній безпеці у інформаційному просторі держави, що спричинені деструктивним впливом інформаційних потоків із закордону, є серед пріоритетних завдань урядів, котрі адекватно оцінюють сучасні безпекові виклики та турбуються про майбутнє своїх народів. Тому на перший план виходить пошук методологій, інструментів, методів та засобів прогнозування та своєчасної протидії потенційній інформаційній агресії. Це можуть бути інфраструктурні, правові, технологічні, інституційні та інші кроки. Що показово, це стосується як держав сталих демократій, до прикладу США (йдеться про зовнішнє втручання у перебіг останньої виборчої кампанії [1]), так і держав демократичного транзиту. «Росія використовує інформаційні операції в рамках своїх наступальних кіберзусиль, щоб впливати на громадську думку у всьому світі. Її кампанії впливу поєднують таємні розвідувальні операції, фальшивих онлайн-персонажів разом з державними засобами масової інформації, сторонніх посередників та проплачених користувачів соціальних мереж або «тролів», - зазначають в стратегії нацбезпеки США [2].

Щодо транзитивних демократій, то тут найяскравіший світовий подає приклад Україна. Тож, жодна країна сьогодні не застрахована від зовнішнього деструктивного інформаційного впливу. Так, восени 2017 року Рада Європи оприлюднила Доповідь про стан в європейському та світовому інформаційному просторі [3]. Темою доповіді РЄ став «information disorder» (інформаційний безлад), де розкриваються головні виклики сучасності, загрозливі тенденції та пропонуються заходи щодо протистояння безладу в інформаційному просторі як на державному рівні, так і на рівні пересічного громадянина. Докладно про це можна дізнатися за цим джерелом [4].

Тому урядові структури, спеціальні силові підрозділи, а до того науковці, представники громадянського суспільства та експерти шукають та пропонують не лише засоби викриття фейків чи боротьби із «постправдою», але більшою мірою ставлять перед собою завдання пошуку «маркерів загроз» для випереджального реагування у разі, коли ситуація в країні чи регіоні вказує на формування підґрунтя, передумов спрямованого зовнішнього інформаційного втручання. Іншими словами – прагнуть визначити слабку ланку у ланцюзі поширення деструктивної інформації. Безсумнівно, це завдання міждисциплінарного характеру, що потребує залучення методів різних наук, як гуманітарних: соціології, соціальної психології, конфліктології, так і фахівців з технологічних напрямів – кібербезпеки, інформаційних технологій, захисту систем зв'язку тощо. На наше переконання, сьогодні, у час «гібридизації» загроз національній безпеці наперед описати їх – змістовно і формально, щоб підготувати «протиотруту», – є марним сподіванням. Загрози, особливо у сфері інформації і смислів мімікують багато швидше, ніж вдається їх описати і запропонувати заходи протидії. Тому варто, на наш погляд, визначити потенційно слабкі місця і мати готовий набір інструментів нейтралізації загрози. Загалом наша стаття покликана сприяти активізації пошуку вразливих місць у тілі національної інформаційної безпеки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичною основою для нашого дослідження обрано принцип, що поданий в «двоступеневій моделі комунікації» П. Лазарсфельда і Е.Катца. У її практичних проявах ми опиратимемося на поширену теорію одного із представників теорії «неолібералізму» Дж. Ная-молодшого, а саме на конструкт «soft power».

Ґрунтовне вивчення цього питання подано у аналітичній доповіді, підготовленій ГО «Детектор медіа» – «Індекс інформаційного впливу Кремля». За словами експертів, це «інструмент, розроблений групою аналітичних центрів Східної та Центральної Європи для вимірювання можливостей уряду Російської Федерації здійснювати вплив на

інформаційний простір інших країн для реалізації своїх цілей». Цей звіт містить результати пілотного вимірювання Індексу в Україні, Грузії, Угорщині та Чеській Республіці в 2017 році.

Дослідження підтверджує тезу, що російські засоби масової інформації (такі як «Sputnik» («Спутник»), RT («Russia Today»), НТВ, «Россия 1», «Россия 24» та ін.) якщо на початковому етапі й мали вирішальний вплив, то зараз не відіграють помітної ролі в системі поширення кремлівських наративів серед громадян як України, так і її західних сусідів. Вони є джерелом смислів для місцевих проросійських ЗМІ, зокрема сумнівних медіа; також на них можуть посилатися місцеві загальнонаціональні та локальні ЗМІ, таким чином поширюючи трактовки подій у рідній кремлівській пропаганді.

Дослідники підтверджують і запропоновану нами модель зміни «носія вірусу пропаганди» – від абсурдних повідомлень у мейнстримових медіа до експлуатації національних ЗМК другого ряду та сумнівного походження. Їх або створив, або фінансує через місцеві проросійські організації ідеологічний блок Кремля. Відхід громадян від мейнстримових ЗМІ й пошук альтернативних джерел в Інтернеті, де пошукач натрапляє на підготовлені ресурси, є загальною тенденцією. Сьогодні актуалізація Інтернет-ресурсів як «перевалочних баз» деструктивної інформації є помітним, хоча так було не завжди. І немає гарантії, що маятник не хитнеться знову до традиційних медіа на фоні активного тиску урядів та експертного середовища на власників соцмереж та пошуковиків [5]. На час підготовки статті актуалізувалася увага до неправомірних дій політичних груп та близьких до них хакерських груп, спрямованих на незаконне оволодіння та використання приватної інформації користувачів [6].

Неготовність мережі до відповідального поширення інформації відкрило нове дихання у системі російського пропагандистського впливу, яка дуже професійно, відчуваючи зміну медіанавичок споживача, підлаштовується під його нові вимоги. Окремо міжнародні експерти вказали

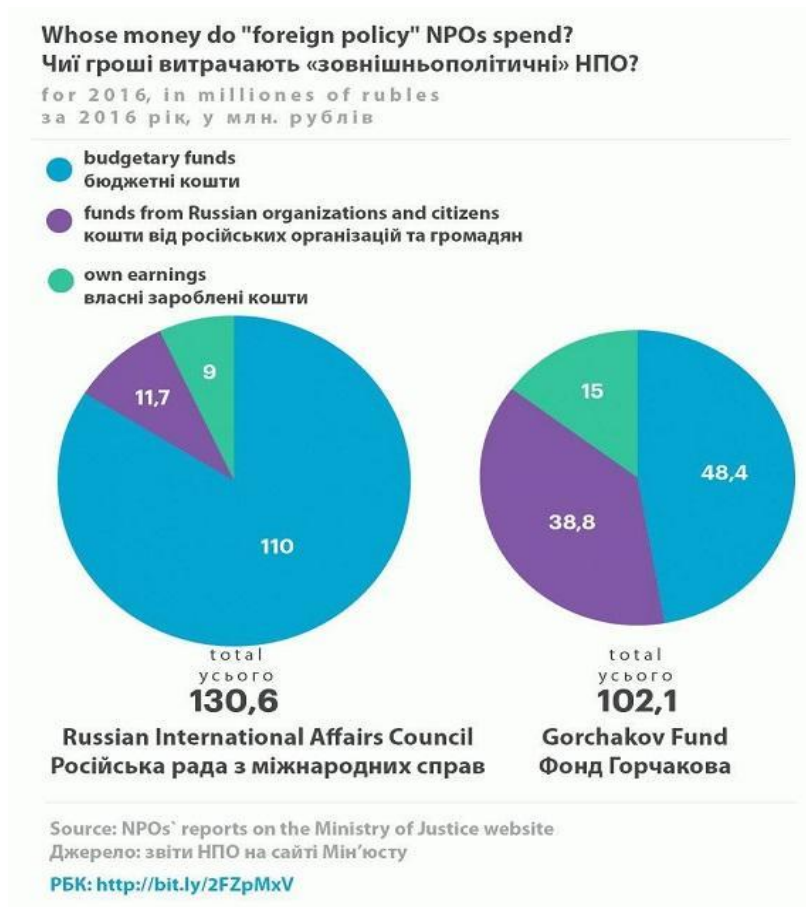
на технології впливу російських медіа на окупованих територіях України та Грузії. Там використовується методика інформаційної ізоляції цих територій та їх інтеграції до російського медійного поля, перекриваючи доступ громадян до незалежних ЗМІ. Натомість забезпечуючи доступ до російських або підконтрольних Кремлю медіа, коли споживання інформації, особливо телевізійного сигналу, є або безкоштовним, або за символічну плату [7]. Близьке до цієї тематики є дослідження Індексу результативності російської пропаганди, що було проведено Київським міжнародним інститутом соціології 2015 року. Вчені запропонували під результативністю російської пропаганди на території України «розуміти поширеність підтримки головних тез російської пропаганди населенням України в цілому або тієї чи іншої території України». На їх думку, ефективна протидія російській пропаганді на Донбасі може знизити притік нових ополченців до лав сепаратистів, а також позбавити агресора можливості втягнути до протистояння населення інших східних і південних областей України [8].

Російські соціологи із «Левада-Центру» Д. Волков та С. Гончаров провели власне дослідження незалежних (у російській класифікації) та патріотичних ЗМІ і зробили на перший погляд контроверсійний висновок, що більш інформована аудиторія, яку ми дуже часто абсолютизуємо, не завжди більш опозиційна чи демонструє критичне мислення. Вони наводять приклад, що діяльність міністра закордонних справ Росії Сергія Лаврова схвалюють 80 відсотків тих, хто звертається до трьох чи більше незалежних медіа, а також 66 відсотків тих, хто не звертається до незалежних ЗМІ. Крім того, діяльність беззмінного лідера ЛДПР Володимира Жириновського підтримують – 51 відсоток респондентів із першої групи і 46 відсотків – із другої. Також вчені зауважують, що за останні три роки майже зникла різниця в оцінках подій між москвичами та мешканцями інших регіонів [9]. Підтвердженням цієї тези можуть бути результати голосування на останніх президентських виборах в Росії [10].

Нашу гіпотезу про те, що державна пропаганда з часом стає вкрай витратною для держбюджету при падінні її ефективності засвідчують дані із російських джерел. Так, російська агенція РБК вже зауважувала на тому, що «м'яка сила» («soft power»), а саме – утримання тих недержавних структур, які, власне, мали б реалізовувати «м'яке» інформаційне проникнення до тих держав, де є важливі зовнішньополітичні інтереси Москви, стають все «непідйомними» для державного бюджету Російської Федерації. Отже, витрати казенного кошту на позадержавні інститути, які за завданням офіційного Кремля мали б формувати вигідний для нього порядок денний на зовнішній арені, знизяться у найближчі три роки, впливає з матеріалів в офіційній системі «Електронний бюджет». «Субсидії Фонду підтримки публічної дипломатії ім. О.М. Горчакова і Російській раді з міжнародних справ («РСМД») загалом скоротяться на 8 відсотків порівняно з 2014-2016 роками», підрахував РБК (див. графіки 1 та 2) [11].

Графік 1

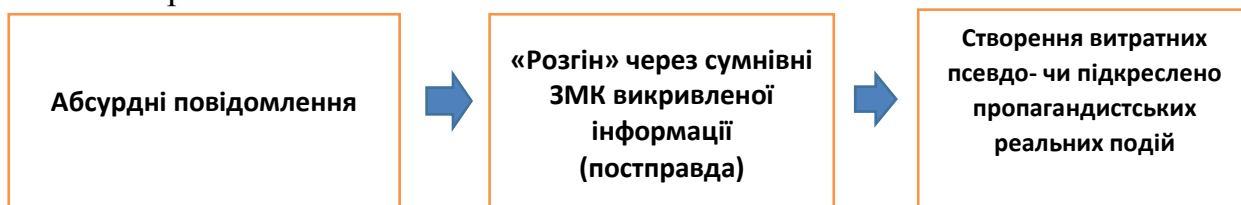

Графік 2

Виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми.

Зміна моделі інформаційного впливу, де задіяні національні медіа, як мейнстримового, так і другорядного рівнів буде в центрі нашої уваги. Під мейстримовими медіа ми розуміємо ті загальнонаціональні ЗМК, які мають найбільше поширення, а медіа другого рівня – які мають «нішеву» аудиторію, чи аудиторію, членів якої об'єднує певна тематика, ідеологія чи інтереси. Ми хочемо *перевірити ту гіпотезу*, що провадження деструктивного інформаційного впливу через місцеві медіа є проміжним етапом від так званих «абсурдних повідомлень», на зразок «розіп'ятого хлопчика», до псевдо- чи відверто пропагандистських реальних подій, що стають дедалі більшим тягарем для державного бюджету, при цьому їх ефективність падає, що у свою чергу вимагає все нових і нових людських,

фінансових та медійних ресурсів. Тобто, державна пропаганда поруч, скажімо, із неефективним державним управлінням, зовнішніми санкціями, падінням економічних показників і відповідним зростанням соціального невдоволення, «витрушує» кошти із державної скарбниці. Схематично це можна зобразити так:

Відповідно це спонукає до використання нових форматів «створення дорогих новин», що притаманні для «soft power».

Зокрема, останні:

- Міжнародний фестиваль молоді та студентів у Сочі (жовтень 2017);
- 137 Асамблея Міжпарламентського союзу в Санкт-Петербурзі (жовтень 2017).

На наш погляд, до цього переліку слід віднести і незаконне з погляду міжнародного права зведення Керченського мостового переходу, що нагадує радянське будівництво Байкало-Амурської магістралі (БАМ). Інформаційно-пропагандистське забезпечення в обох випадках є ідентичним.

Олімпіада в Сочі 2014 також мала на меті схожі цілі. На цю подію російським урядом було витрачено за офіційними даними понад 50 мільярдів доларів. Щоправда, згодом допінгові скандали нівелювали і перемогу російської команди, і витрачені на пропагандистську пелену кошти. Загалом дія таких заходів пролонгована, тож на першому етапі відверто були використані медіафейки, що зараз втратили свою силу, оскільки їх навчилися вирізняти як люди, так і машини (штучний розум). Тож, аби не зусилля Міжнародного олімпійського комітету (МОК) та Всесвітнього антидопінгового агентства (WADA) пропагандистський ефект «сочинського приводу» був би значно тривалішим, а, відповідно, «капіталовкладення» ефективнішими і досягли б наступної схожої події – чемпіонату світу з футболу у червні 2018. Якщо взяти за основу такі міркування, то Мундіаль

перебуває під загрозою стати не новим пропагандистським приводом, як Олімпіада 1936 року в Берліні, а навпаки – приводом для контрніціатив та інформаційних атак вже на російський уряд. Можна висловити припущення, що відповідальні за проведення міжнародного спортивного форуму в Росії врахували таку перспективу, бо вже вживаються заходи із її нейтралізації [12]. Однак дипломатичного демаршу вже не уникнути [13].

Формулювання цілей статті. Для підтвердження нашої наукової гіпотези – *деструктивне використання сумнівних медіа та їх підживлення відбувається системно й ефективно там, де є державні інтереси Росії на відновлення своє домінанти* – ми визначимо реперні точки на політичній карті Центральної та Східної Європи, де російський слід у інформаційній, а частково розвідувальній і воєнно-політичній площинах є свідченням її агресивних геополітичних намірів.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. На думку російського аналітика Максима Саморукова, Росія, зі свого боку, очевидно, прагне змінити порядок, що склався після холодної війни, і намагається просунути свої інтереси в тому числі за межами пострадянського простору. **Західні Балкани** – на відміну від України, Сирії, Лівії або Афганістану – поки не стали пріоритетним напрямом російської зовнішньої політики, але залишаються предметом інтересу Москви і час від часу використовуються у пропагандистських цілях і дипломатичних маневрах [14].

Інші джерела також вказують на те, що саме **Балкани** стануть у середньостроковій перспективі активним центром просування російських інтересів, де національні медіа «другого» и «третього» ешелонів будуть використанні як джерела деструктивного впливу [15]. «Перспектива членства в ЄС таких держав, як Сербія, Македонія, Чорногорія, Боснія і Герцеговина, а також Косово, могли б зберегти крихкий мир на Західних Балканах. Кожна балканська країна приєдналася б швидше до ЄС, ніж до Росії або Туреччини», таку думку висловлює американський вчений, професор Бард-

коледжу (США), редактор видання American Interest Волтер Рассел Мід в статті для The Wall Street Journal [16]. Його експертні прогнози виявилися доволі точними, бо вже на початку 2018 року з'являються повідомлення офіційних представників ЄС щодо прискореної моделі входження частини балканських країн до Євросоюзу [17].

У звіті «Широко заплющені очі», підготовленому Белградським центром євроатлантичних досліджень [18], фактично підтверджується наше припущення, що міжнародний медіа-канал «Russia Today» є найбільш помітним в регіоні. Він повторює телевізійний формат західних каналів, таких як CNN чи BBC. Проте, на відміну від цих каналів, «Russia Today» не відповідає стандартам контролю та етики. Це є класичним прикладом пропаганди XXI століття. Кремль наймає «лобістів» для того, щоб просувати свій імідж і інтереси за кордоном. У деяких випадках, вони залучають лобістські організації безпосередньо, як це було у випадку з Генрі Кіссінджером, або використовують тих, хто просуває позиції Кремля в медіа щодо тієї чи іншої ситуації.

Відповідно до сербського закону з питань суспільної інформації та засобів масової інформації, представники закордонних ЗМІ (редактори, журналісти, фоторепортери, телеоператори та інші асоційовані члени) і кореспонденти іноземних медіа, під час здійснення своєї діяльності мають ті ж самі права і обов'язки, як і місцеві редактори, журналісти та засоби масової інформації. Тому «Спутник» в даний час є одним з основних інструментів створення і поширення російської «м'якої сили» в Сербії. Доступ до цього Інтернет-порталу може також бути здійснений через радіопрограми в цифровому форматі, а також через мобільний додаток, в якому більш ніж сто тисяч користувачів. «Спутник» в Сербії використовує об'єкти ліквідованої радіокомпанії «Голос России».

«Russia Today» здійснює трансляцію програм через Інтернет-портал «Vostok». Це частина міжнародного проекту під назвою Beyond the Headlines (RBTH), який існує з 2007 року. Метою проекту є збільшення

присутності Росії в іноземних ЗМІ 23-х країн, в 29-ти впливових газетах, включаючи New York Times, Wall Street Journal, Washington Post в США; Figaro у Франції; Handelsblatt в Німеччині; Repubblica в Італії; El Pais в Іспанії; Global Times в Китаї; і Politika and Geopolitika в Сербії. Проект також має 20 веб-сайтів на 16 мовах. Велика кількість засобів масової інформації в Сербії, включаючи ті, що фінансово пов'язані з урядом, в значній мірі створюють власний контент, по аналогії з «Спутником». Серед них: Večernje Novosti, Politika, Pink, Studio B, Informer, Pečat, NSPM, Standard, Novi Standard, and Pravda. На користь цього свідчить поява багатьох Інтернет-порталів з великою кількістю послідовників і широкою присутністю в соціальних мережах, які, як і вищезгадані засоби масової інформації, поширюють пропаганду, часто працюють задля того, аби зганьбити політичних супротивників і забруднити суспільний простір хибними фактами різних видів. Серед найбільш впливових: IN4S, PolitikaNews.

Російська «м'яка сила», особливо діяльність «Спутника», значною мірою зосереджена на Чорногорії. Серед близько 300 статей щодо Чорногорії 70 відсотків мали перед виборами до парламенту 2017 року негативний відтінок, який в першу чергу концентрувався на критиці місцевого уряду. «Спутник» приділяє особливу увагу перспективі Чорногорії стати членом НАТО, про що свідчить низка заголовків, таких як: «*Montenegro in NATO, an Eyesore for Russia*» («Вступ Чорногорії в НАТО є неприємним для Росії») [19].

Надежный | <https://rs.sputniknews.com/regioni/201512251102043816-CrnaGora-Rusija-sankcije/>

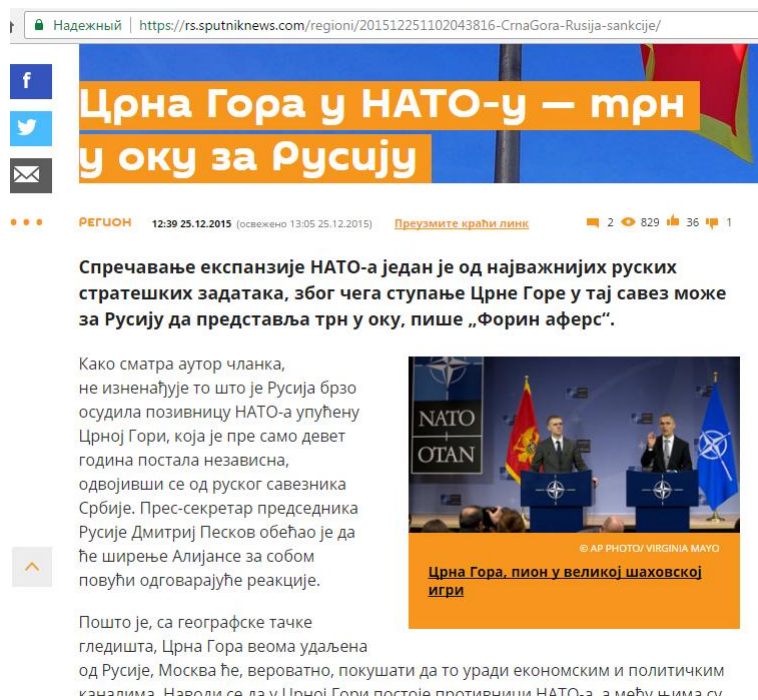
Црна Гора у НАТО-у – трн у оку за Русију

РЕГИОН 12:39 25.12.2015 (освежено 13:05 25.12.2015) [Преузмите краћи линк](#) 2 829 36 1

Спречавање експанзије НАТО-а један је од најважнијих руских стратешких задатака, због чега ступање Црне Горе у тај савез може за Русију да представља трн у оку, пише „Форин аферс“.

Како сматра аутор чланка, не изненађује то што је Русија брзо осудила позивницу НАТО-а упућену Црној Гори, која је пре само девет година постала независна, одвојивши се од руског савезника Србије. Прес-секретар председника Русије Дмитриј Песков обећао је да ће ширење Алијансе за собом повући одговарајуће реакције.

Пошто је, са географске тачке гледишта, Црна Гора веома удаљена од Русије, Москва ће, вероватно, покушати да то уради економским и политичким изазима. Наводи се да у Црној Гори постоје противници НАТО-а, а међу њима су

© AP PHOTO/ VIRGINIA MAYO
Црна Гора, пион у великој шаховској игри

«*NATO Performs Territorial Cleansing of the Balkans*» («*НАТО здійснює територіальне очищення Балкан*») [20].

Надежный | <https://rs.sputniknews.com/regioni/201512251102051631-NATO-Rusija-Balkan/>

НАТО изводи „територијално чишћење“ Балкана

РЕГИОН 16:30 25.12.2015 (освежено 17:50 22.09.2016) [Преузмите краћи линк](#) 1 1688 3 57

НАТО-у се жури са ширењем на Балкану јер има страх од могућег

© AP Photo/ Virg

НОВОСТИ
НАДНОВИЕ НАЧИТАНИЈЕ НАЈЛО

«*Montenegro – a pawn in a Large Chess Game*» («*Чорногорія є пішаком у великій шаховій грі*») [21].

Црна Гора, пион у великој шаховској игри

РЕГИОН 21:07 22.12.2015 (освежено 21:37 22.12.2015) Презумите краћи линк 1 941 30 0

Црна Гора је само мали пион у великој шаховској игри међународне политике. Недавна одлука НАТО-а да позове малу балканску земљу да започне преговоре о приступању Алијанси није неочекивана и неће променити ток веће игре, пише италијански магазин „Лајмс“.

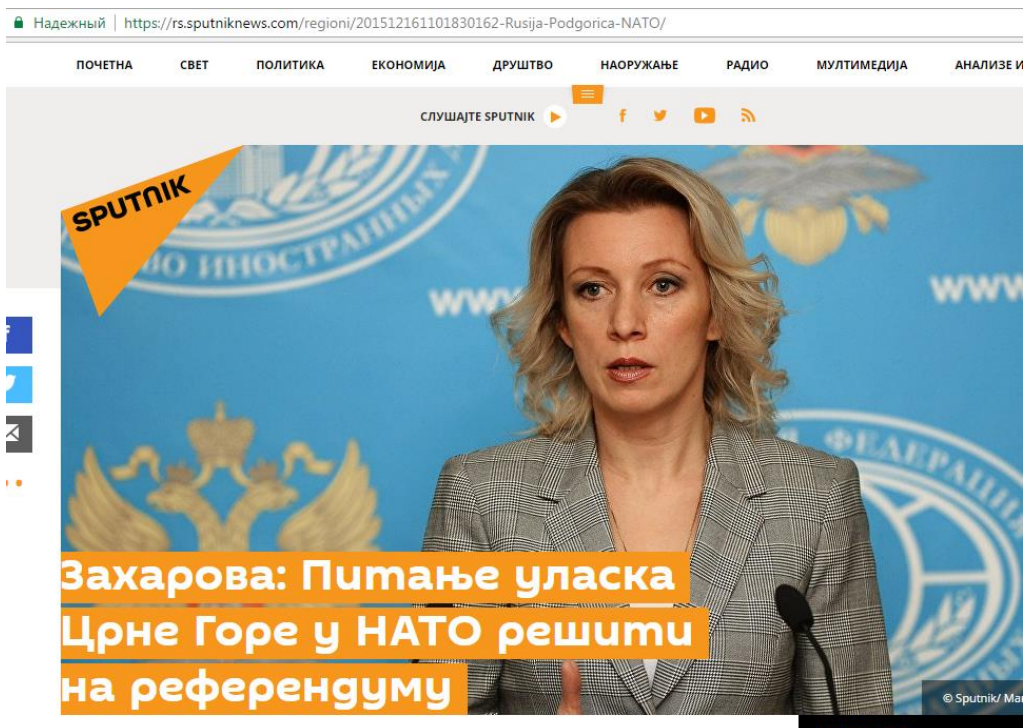
Налазећи се у „сендвич“ Европске уније (ЕУ) и Русије, од којих јој и привреда зависи, Црна Гора је морала да направи тежак избор, наводи лист.

Москва је била вољна да пружи своју руку пријатељства како би одржала старе везе са Подгорицом. Међутим, надајући се да ће јој савез са НАТО-ом донети сигурност и да ће просперирати од чланство у ЕУ, Црна Гора је одлучила да напусти своје вековно пријатељство са Русијом.

Како је црногорска власт одлучила да прихвати позив НАТО-а,

«Zaharova: The question of accession of Montenegro to NATO to be solved in a referendum» («Захарова: Питання про приєднання Чорногорії до НАТО буде вирішуватися на референдумі») [22].

«Dukanović leads Montenegro into new conflicts» («Дуканович вводить Чорногорію в нові конфлікти») [23].

Ђукановић води Црну Гору у нове сукобе

АНАЛИЗЕ И МИШЉЕЊА 21:53 15.12.2015 (освежено 22:43 15.12.2015)
Преузмите краћи линк
Тимур Блохин, Владимир Судар

2 1308 40 2

Нико ко мисли добро Црној Гори не би је гурао на пут чланства у НАТО, каже Александар Мандић

НОВОСТИ

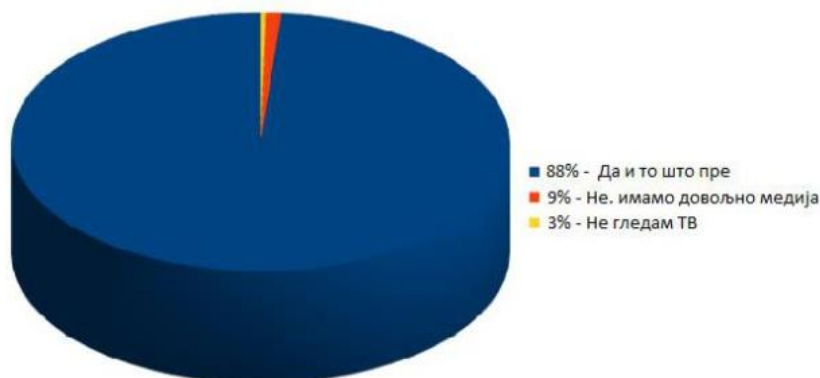
НАЈНОВИЈЕ НАЈЧИТАНИЈЕ НАЈПО

23:36 Ирачка војска и паравојни заузели пут код Мосула

Опитування, проведене російсько-сербським інформаційним агентством Gazeta, метою якого було встановити, який відсоток населення в Сербії, зацікавлене у відкритті російського телеканалу, який буде займатися просуванням інтересів Росії, показало, що 88 відсотків респондентів відповіли позитивно, водночас лише 9 були проти цього [24].

Hotel Rubel
950 UAH Best Price Guarantee
Booking.com

(Фото: Агенција Газета)

88% Срба жели руску телевизију у Србији

у Друштво 16. фебруара 2016. 10 Коментара

Београд – Руско-српска информативна агенција „Газета“ спровела је истраживање чији циљ је био да испита српско јавно мњење о руској телевизији и пронађе стање медија у Србији змицарагези 22

Під вплив російських інтересів, що виявляється у проникненні інформаційних деструктивних джерел, потрапила також і Македонія. Авторитетні російські медіа, як то «Новая газета», повідомляли, що джерело із уряду цієї балканської країни передало низку важливих документів журналістам міжнародного консорціуму Organized Crime and Corruption Reporting Project (OCCRP). До колег долучилися македонський телеканал NOVA TV і сербське видання KRIK [25]. Типовим є те, що інформаційне проникнення з метою переформатування країни поєднується із не менш динамічною діяльністю у країні-жертві розвідувальних служб. Такий конгломерат – пропагандистські медіа і розвідувальні операції – активізується після того, як кілька балканських країн оголосили про наміри стати членами НАТО. До прикладу, спроба перевороту у Чорногорії відбулася тоді, коли у квітні 2017 року парламент Чорногорії проголосував за вступ до Альянсу, а Македонія і Боснія отримали статус кандидатів на вступ. У матеріалах,

передах журналістському консорціуму, йдеться про те, що почесні консульства в македонських містах Бітола і Охрид діють як розвідницькі бази. Македонські представники заявляють, що протягом останніх дев'яти років Македонія перебуває під впливом потужної та руйнівної пропаганди, а також діяльності розвідувальних служб, які проникають через посольство РФ. Росія використовує методи «м'якої сили» як частину стратегії ізоляції Балкан від впливу Заходу. Македонські спеціальні органи також вказували у своїх звітах на кореспондентів державної агенції РФ ИТАР-ТАРС і представників Россотрудничества як агентів російських спецслужб.

На підтвердження нашої гіпотези наведемо ту думку македонських журналістів-розслідувачів, що представники Росії вчиняли спроби вплинути на редакційну політику і пропонували фінансову підтримку македонським ЗМК, які виступили з позицій албанської меншини, щоб ті тиражували російські меседжі на свої шпальтах. Що нагадує підривну діяльність російських спецслужб в українському Закарпатті, де постійно виникають спроби підбурення угорської меншини.

Західні Балкани мають символічне значення для зовнішньої політики В. Путіна. У Росії багато хто розглядав падіння Югославії як приклад приниження, ігнорування Заходом інтересів Москви. Росіяни твердо впевнені в тому, що аби бути великою державою, необхідно бути присутніми на Балканах. Історично причиною цього є: по-перше, інтереси Російської імперії в контролі Босфорської протоки; і по-друге, офіційна Москва продовжує експлуатувати ідею «панславізму», твердячи про «особливий зв'язок між Росією та слов'янською нацією Балкан». Пропагандистська кампанія Росії орієнтована в основному на слов'янські православні сербськомовні громади на Балканах. Основними інструментами інформаційної політики Росії є згадана телевізійна мережа та Інтернет-портал «Russia Today», а також служба онлайн-новин і радіомовлення «Sputnik Srbija».

Ключове повідомлення, яке наполегливо тиражується в Сербії, наступне: існує особливий зв'язок між Росією і слов'янськими

/православними громадами на Балканах. Це твердження насаджується кількома способами. По-перше, ведучі та автори сюжетів регулярно наголошують на спільній слов'янській історії та культурі, роблячи акцент на довгій та (в їх повідомленнях) почесній участі Російської імперії в цій частині світу. По-друге, використовується антизахідна риторика, посиляючись на певні події або ідеї, наприклад, бомбардування Сербії в 1999 році військами НАТО.

Також використовується теорія змови про постійну загрозу з боку Заходу, наприклад, припущення, що Мадлен Олбрайт, яка була держсекретарем США, коли НАТО бомбили Югославію, має «патологічну ненависть до слов'ян». Місцеві проросійські аналітики і політики нагадують про вето Москвою резолюції ООН щодо геноциду в Сребрениці та допомогу в недопущенні Косово в ЮНЕСКО. Сербський уряд виступав проти членства Косово в ЮНЕСКО у зв'язку з небажанням офіційно визнати Косово. На цьому інформаційному фоні Захід зображується культурно й ментально іншим, який (на відміну від Москви) не в змозі зрозуміти «слов'янську винятковість». Ефект підсилюється низкою балканських медіа. Згідно з дослідженням Центру євроатлантичних досліджень в Белграді 109 організацій (включаючи російські фонди і проросійських членів парламенту) займаються захистом різних аспектів сербсько-російських відносин.

Звичайно, акцентування на слов'янському братстві не є дезінформацією. Але Росія намагається нав'язати думку, що обидві країни мають зв'язок, як у старшого і молодшого братів. Ідея, ідентична до тієї, яка поширювалася особливо активно на українських теренах до початку відкритої агресії Росії проти України. Зараз ця імперська теза не така популярна у проросійських медіа в Україні, адже ситуації змінилася. Натомість на Балканах РФ намагається продати образ Москви, яка дослухається та вважає за рівних слов'янські уряди в Белграді, Скоп'є чи Баня-Луці.

Тим часом є підстави твердити, що західні країни не пропонують альтернативного меседжу для громадян балканських держав, який би наголошував на прихильності до євроідентичності. В результаті, підтримка громадськості ЄС знижується, зауважують аналітики з белградського центру. Водночас комунікативна стратегія Росії дає результати. Набагато більше громадян Сербії кажуть, що вони віддали б перевагу союзу з Росією (67,2 відсотка на користь і 18,8 відсотка проти) ніж тих, що говорять, що вони хотіли б приєднатися до Європейського Союзу (50,9 відсотка за та 38,8 відсотка проти). Цікаво, що російські стратегічні комунікації не пропонують альтернативу Європейському союзу. Можливо, за розрахунками кремлівських стратегів – ще не прийшов час до відвертої пропозиції. Досі ЗМІ можуть критикувати Брюссель та загальну європейську політику, але вони не подають Євразійський союз на чолі з Москвою в якості життєздатної альтернативи для Белграда.

Оглядачі вказують на те, що Росія відкрито перешкоджає вступу Балканських країн в НАТО, заохочуючи тісне військове співробітництво з Організацією договору про колективну безпеку (ОДКБ), яку підтримує Москва. Вступ Чорногорії до НАТО спонукає Москву підштовхнути військових Сербії тісніше співпрацювати з російськими військовими та приєднатися до альянсу ОДКБ [26].

Неспокійно й у регіоні, який межує із Західними Балканами. Слідом за Польщею [27] виступи проросійських націоналістів пройшли у **Греції** [28].

Росія намагається використати ситуацію з мовним законом і розхитати ситуацію в **Угорщині** через місцеві праві сили, заявив міністр закордонних справ України Павло Клімкін в ефірі телеканалу АTR [29]. На що відгукнулися умовно прозахідні російські експерти [30].

Не лише Балкани, але й **країни Балтії** перманентно стають об'єктом активізації інструментів «м'якої сили» з боку східного сусіда. Держави Балтії не є кінцевою ціллю Росії, її мета – дестабілізація ЄС та НАТО, використовуючи при цьому балтійські країни. Такий висновок міститься в

аналітичному документі Оперативної робочої групи з асиметричних операцій «Невизначені загрози і зовнішній вплив в Балтійських країнах» [31]. На зразок того, як і тимчасово окупований Донбас не є самоціллю російської держави у її новітніх геополітичних зусиллях.

Перш ніж досліджувати стратегічні цілі Росії в балтійському регіоні, слід звернути увагу на те, що ці країни знаходяться в дещо іншому положенні, ніж тимчасово анексований Крим. Наприклад, в жодній з країн Балтії вже давно немає російських військових підрозділів, тоді як Севастополь в Криму до анексії використовувався як база російськими військовими і розвідкою. Крім того, балтійська територія має іншу історичну, культурну або духовну значущість для російського історичного мислення як політичного класу, так і пересічних громадян, ніж Крим або Україна в цілому. До того у безпековому форматі країни Балтії, на відміну від України, є членами НАТО та ЄС.

Експерти в згаданому вище аналітичному документі Оперативної робочої групи з асиметричних операцій не могли обійти увагою діаграму, оприлюднену російським генералом Валерієм Герасимовим [32]. Щодо Балтії то можна твердити, що Росія вже знаходиться на другому етапі «Загострення» («Обострение»). Такий стан триває від кінця 2014 року і особливо загострився під час російсько-білоруських воєнних навчань у вересні 2017 року [33]. Далі наступила умовна стабілізація.

Фаза «Загострення», що характеризується на діаграмі як «Відмінності, що перетворюються в конфлікт», і заходи, зазначені в діаграмі, передбачають економічні санкції, розрив дипломатичних відносин, продовження інформаційної війни і військові заходи стратегічного стримування. Москва ввела ембарго на товари з країн Балтії у відповідь на санкції ЄС. Проте балтійські підприємства успішно знайшли альтернативні ринки збуту для цих товарів. Дипломатичні відносини між Росією і країнами Балтії зберігаються, але такі дії, як наприклад перегляд російським генеральним прокурором законності незалежності країн Балтії, підсилює напруженість і потенційно

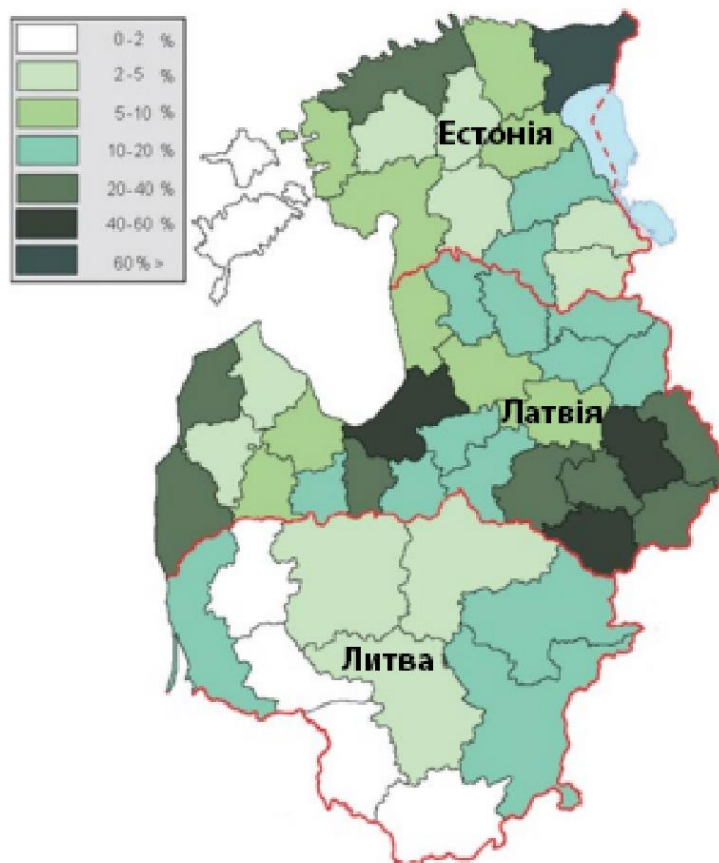
може означати можливий розрив дипломатичних відносин. Кількість інформаційних операцій в регіоні збільшилася, як за обсягом так і за змістом повідомлення. Хоча діаграма не визначає, що таке військово-стратегічні заходи стримування, низка провокаційних інцидентів свідчать про їх присутність: перманентні вторгнення військових кораблів в морський і повітряний простір Балтії, Північної Європи та США, викрадення естонського агента контррозвідки на кордоні, а також участь в великомасштабних військових навчаннях на кордоні з цими державами. Можна сперечатися щодо того, як російська влада бачить перехід від стадії «поглиблення суперечностей» до стадії «кризового реагування», але, якщо розглянути заходи, вказані на осі X діаграми, то безсумнівно можна стверджувати, що балтійські країни знаходяться на стадії «Загострення», а інформаційна складова чи то медійна присутність Росії залишається на стабільно високому рівні.

Поле зіткнення залишається перш за все інформаційний простір. Досі в країнах Балтії, як і в Україні донедавна, в інформаційному полі домінують російські медіа. Вони мають вищу якість, концентрований контент та є більш різноманітними і жанрово, і тематично, і відповідно до смаків аудиторій. Перевагою є значна фінансова підтримка Кремля. У звіті Оперативної робочої групи з асиметричних операцій також зазначається, що, скажімо, в Естонії естонці та неестонці живуть в окремих медіа просторах. Близько 70 відсотків російськомовного населення регулярно читають газети, та 85 - журнали. Ці читачі мають 3 російськомовні газети на вибір, які видаються в Естонії. Естонська газета «Postimees» публікує російськомовну версію тричі на тиждень та має окрему команду, включаючи головного редактора. Радіо також є популярним джерелом інформації для населення Естонії, 66 відсотків естонців та дещо менша кількість росіян слухають його щодня. П'ять естонських радіостанцій ведуть трансляцію російською мовою, а жителі округу Ida-Viru на північному сході можуть слухати передачі радіостанцій в Росії. Крім того, медіа-проект російської держкомпанії «Россия сегодня»

(«Rossiya Segodnya»), відомої як «Спутник», має намір запуснути радіостанції в більш ніж 30 країнах. Телебачення є найбільш розділеним медіапростором: естонці обирають канали Kanal2, TV3 і ETV, всі естонською мовою, водночас неестонці - First Baltic Channel (FBC), NTV Mir, та RTR Planeta. FBC є найбільш популярним російськомовним телебаченням, а головне, тут ретранслюються в країнах Балтії внутрішні російські шоу та інформаційні програми.

У Латвії, станом на 2013 рік, три російські телеканали є одними з найпопулярніших в країні: RTR Planeta, FBK та NTV Mir. Російські канали і програми, як правило, знаходяться поза конкуренцією, адже вони пропонують більш широкий асортимент і високу якість. Дослідження, проведене в 2011 році вперше показало, що ті, хто говорять російською мовою у себе вдома, віддають перевагу російським телевізійним каналам та вважають їх більш надійними. Тільки близько 9 відсотків респондентів відповіли, що вони вважають латвійські канали надійними. Вплив російського чинника настільки відкритий, що латвійські представники заявляють про ймовірне втручання Москви у парламентські вибори [34].

Кількість переглядів російських програм у Литві може збільшуватись за рахунок литовських каналів, які купують та транслюють російські програми. Кількість російських друкованих ЗМІ у Литві зменшується, проте, найбільш популярними є «Комсомольська правда» («Komsomolskaja Pravda»), яка з 2008 року видається в Литві щотижня. Тут слід згадати, яку деструктивну та підривну роль зіграло саме це видання в Україні, які антиукраїнські та відверто пропагандистські статті там публікувалися. У великих містах Балтії, де живе велика частка російськомовного населення, дуже популярними є російські радіокомпанії, такі як «Russkoje Radijo Baltija» у Вільнюсі та «Radio Raduga» в Клайпеді, зауважують автори ґрунтового дослідження. Частка російськомовного населення в країнах Балтії є підґрунтям для такої діяльності.

Маємо також вказати на ще один висновок нашого дослідження. А саме: інформаційна деструктивна діяльність сумнівних національних чи російських медіа посилюється глибоким проникненням інструментів розвідувальних служб як у медіасередовище, так і в громадський сектор. В Україні цей процес досяг апогею, коли урядовці вищого рангу очолювали Міністерство оборони і Службу безпеки України. То ж доконаним є той факт, що кураторами підпорядкованих медіа, що діють у регіонах російських інтересів, а також російських технологічних компаній, послугами яких користуються сьогодні журналісти різних країн, як донедавна й в Україні, є потужне і *високопрофесійне розвідувальне співтовариство РФ* [35]. Вище ми проаналізували взаємодію інформаційного й розвідувального чинників Росії у справах Македонії.

Це цілком відповідає положенням Воєнної доктрини РФ. У Воєнній доктрині Росії міститься визначення характерної особливості сучасних

воєнних конфліктів: «Комплексне застосування воєнної сили, політичних, економічних, інформаційних та інших заходів невійськового характеру, які реалізуються з широким використанням протестного потенціалу населення і сил спеціальних операцій». Ця формула з'явилась у 2010 р. і збереглася після модифікації Доктрини у 2014 р., уже після початку російської агресії проти України [36]. Воєнна доктрина РФ декларує правомірним задіяння формувань збройних сил за межами країни для забезпечення захисту своїх інтересів і громадян у відповідності з загальновизнаними принципами та нормами міжнародного права і договорами (п. 22, 31, 32).

Привертає увагу пункт 23 Воєнної доктрини РФ, в якому зазначається, що застосування Збройних Сил здійснюється «на основі завчасного і постійного аналізу воєнно-політичної і військово-стратегічної обстановки, що складається». Цей пункт прямо вказує на агресивно-наступальний характер документа, що обумовлює сучасні дії РФ в Україні [37].

Воєнна доктрина РФ 2014р. описує нові форми і способи ведення конфліктів, які офіційна Москва на даний момент застосовує на території України і частково Сирії. У п. 15 йдеться: створення на територіях сторін конфлікту постійної зони військових дій; участь у них нерегулярних збройних формувань і приватних військових компаній; застосування непрямих і асиметричних заходів; використання політичних сил, суспільних рухів, які фінансуються та керовані ззовні. До них ми маємо віднести першочергово й національні медіа країн, де присутні російські державні й корпоративні, першочергово енергетичні інтереси.

У пунктах 8, а частково 28, 29 Стратегії національної безпеки РФ йдеться вже про те, що «Росія продемонструвала здатність ... захисту прав співвітчизників за кордоном» [38].

Висновки. Російська зовнішня політика використовує широкий спектр інформаційних, дипломатичних, розвідувальних та енергетичних інструментів тиску та деструктивного впливу першочергово у тих регіонах, де вона прагне посилити чи відновити своє домінування. Особливо це

помітно на Балканах та у країнах Балтії. Маємо констатувати, що поєднання згаданих методів є доволі системним і ефективним. Досвід, отриманий з використанням пропагандистських медіа, розвідувальних служб, агресивної дипломатії та енергетичного шантажу в Україні, дає підстави Москві застосовувати його й в інших державах та навіть субрегіонах. Однак тут постає питання вже для самої російської держави, яка буде змушена щодалі більше витратити ресурсів (фінансових, організаційних та інформаційних) на проведення таких операцій, а їх ефективність падатиме по мірі того, як місцеві уряди, суспільство та самі громадяни навчаться розпізнавати загрози, що їх ретранслюють сумнівні засоби масової інформації чи сумнівного штибу громадські об'єднання або ж політики-популісти чи радикали.

Список використаних джерел:

1. Трамп визнав Росію загрозою у новій стратегії нацбезпеки США [Електронний ресурс] // Інтернет видання “Правда”. - Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2017/12/18/7165974/>
2. National Security Strategy of the United States of America [Електронний ресурс] // Сайт Адміністрації Президента США. - Режим доступу: <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2017/12/NSS-Final-12-18-2017-0905.pdf>
3. Information Disorder: Toward an interdisciplinary framework for research and policy making [Електронний ресурс] // Сайт Ради Європи. - Режим доступу: <https://rm.coe.int/information-disorder-toward-an-interdisciplinary-framework-for-researc/168076277c>
4. «Інформаційний безлад» (неофіційний переклад деяких частин доповіді Ради Європи [Електронний ресурс] // Сайт Інституту міжнародних відносин. - Режим доступу: http://www.iir.edu.ua/education/international_information/department_imcct/research/

5. В ході торгів у понеділок вартість акцій компанії впала на \$37 мільярдів [Електронний ресурс] // Сайт ІА “УНІАН”. - Режим доступу: <https://www.unian.ua/world/10048583-cukerberg-vtrativ-5-milyardiv-cherez-vitoki-v-facebook.html>

6. Donie O'Sullivan and Dylan Byers. Exclusive: Fake black activist accounts linked to Russian government [Електронний ресурс] // Сайт інформаційного порталу CNN. - Режим доступу: <http://money.cnn.com/2017/09/28/media/blacktivist-russia-facebook-twitter/index.html>

7. Індекс інформаційного впливу Кремля-2017 [Електронний ресурс] // Сайт Media Sapiens. - Режим доступу: http://osvita.mediasapiens.ua/content/files/dm_iik_ukr.compressed.pdf

8. Індекс результативності російської пропаганди [Електронний ресурс] // Сайт Київського міжнародного інституту соціології. - Режим доступу: <http://kiis.com.ua/?lang=rus&cat=reports&id=510&page=1>

9. В России происходит тотальное упрощение массового сознания [Електронний ресурс] // Сайт інтернет видання “Ведомости”. - Режим доступу: <http://www.vedomosti.ru/politics/articles/2017/02/15/677855-rossii>

10. Почему Москва проголосовала как Россия [Електронний ресурс] // Сайт інтернет видання “Ведомости”. - Режим доступу: https://www.vedomosti.ru/opinion/articles/2018/03/20/754254-moskva-progolosovala?utm_campaign=newspaper_20_03_2018&utm_medium=email&utm_source=vedomosti

11. Россия сократит расходы на продвижение внешнеполитической повестки [Електронний ресурс] // Сайт ІА “РБК”. - Режим доступу: https://www.rbc.ru/economics/24/07/2017/59723c879a794741088d42d8?utm_source=pushc

12. Стадионы строят – щепки летят [Електронний ресурс] // Сайт ТОВ “Екологічний правовий центр ”БЕЛОНА”. - Режим доступу: <http://bellona.ru/2017/09/27/fifa2018/>

13. Дуда не візьме участі у відкритті чемпіонату світу з футболу в Росії – канцелярія президента Польщі [Електронний ресурс] // Сайт інтернет видання “Гордон”. - Режим доступу: <http://gordonua.com/ukr/news/worldnews/duda-ne-vizme-uchast-u-vidkritti-chempionatu-svitu-z-futbolu-v-rosiji-glava-kantseljariji-prezidenta-polshchi-237413.html>

14. Иллюзия близости: амбиции и возможности России на Западных Балканах [Електронний ресурс] // Сайт Московського центру Карнегі. - Режим доступу: http://carnegie.ru/2017/12/12/ru-pub-74975?mkt_tok=eyJpIjoiWWpkbE1XTmlNRGRrTkRrMCIzInQiOiJDcEhxXC9XbVFCRUxrckFaNFId1NyeEdqYjUza2tHY0VITlpnRjgrQ1JSM1pTclBXd01YcjljZDNnM1pobmFvRDNTc1dqWXZcL1BITTkzZWsrQmJLYmZoWXRmUTVndTNWcEJiYUw5cVJJa3lMSW5meW42SHRsbGFqaEJvZE84N0psIn0%3D/

15. Стало відомо, в яких країнах Путін готує “руську весну” [Електронний ресурс] // Сайт інтернет видання “Політека”. - Режим доступу: <https://politeka.net/ua/news/469298-stalo-vidomo-v-yakih-krayinah-putin-gotuye-ruskuyu-vesnu/>

16. Mead, Walter Russell. Europe’s Next Crisis: The Balkans [Електронний ресурс] // - Режим доступу: https://www.wsj.com/articles/europes-next-crisis-the-balkans-1500937579?mod=rss_opinion_main

17. Strategy for Western Balkans [Електронний ресурс] // Сайт Європейської Комісії ЄС. - Режим доступу: https://ec.europa.eu/commission/news/strategy-western-balkans-2018-feb-06_en

18. Eyes Wide Shut. Strengthening Of Russian Soft Power In Serbia: Goals, Instruments, And Effects Study Of The Center For Euro–Atlantic Studies [Електронний ресурс] // Слайд-шоу аналітичної доповіді Євро-Атлантичних студій. - Режим доступу: https://slidelegend.com/eyes-wide-shut-strengthening-of-russian-soft-power-in-serbia_59c41a591723dd10428c7c88.html

19. Црна Гора, пион у великој шаховској игри [Електронний ресурс] // Агентство новин “Спутнік”. - Режим доступу: <https://rs.sputniknews.com/regioni/201512221101978798-crna-gora-nato-lajms/>

20. НАТО изводи „територијално чишћење“ Балкана [Електронний ресурс] // Агентство новин “Спутнік”. - Режим доступу: <https://rs.sputniknews.com/regioni/201512251102051631-NATO-Rusija-Balkan>

21. Црна Гора, пион у великој шаховској игри [Електронний ресурс] // Агентство новин “Спутнік”. - Режим доступу: <https://rs.sputniknews.com/regioni/201512221101978798-crna-gora-nato-lajms/>

22. Захарова: Питање уласка Црне Горе у НАТО решити на референдуму [Електронний ресурс] // Агентство новин “Спутнік”. - Режим доступу: <https://rs.sputniknews.com/regioni/201512161101830162-Rusija-Podgorica-NATO/>

23. Ђукановић води Црну Гору у нове сукобе [Електронний ресурс] // Агентство новин «Спутнік». - Режим доступу: <https://rs.sputniknews.com/analyze/201512151101813064-crna-gora-djukanovic-nato-referendum/>

24. 88% Срба жели руску телевизију у Србији [Електронний ресурс] // Сайт телеканалу Васељенска ТВ. - Режим доступу: <http://www.vaseljenska.com/drustvo/88-srba-zeli-rusku-televiziju-u-srbiji/>

25. Операција «Нейтрализація» [Електронний ресурс] // Сайт інтернет видання «Новая газета». - Режим доступу: https://www.novayagazeta.ru/articles/2017/06/04/72683-operatsiya-neytralizatsiya?utm_source=push

26. Russia has a years-long plot to influence Balkan politics. The U.S. can learn a lot from it [Електронний ресурс] // - Режим доступу: https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2016/09/19/heres-how-russias-trying-to-sway-opinion-in-serbia-and-the-balkans/?utm_term=

27. По прізвищах. Хто роздмухує в Польщі антиукраїнську істерію [Електронний ресурс] // Сайт інтернет видання «Тексти». - Режим доступу:

http://texty.org.ua/pg/article/Oximets/read/75985/Po_prizvyshhah_Khto_rozdmuh_uje_v_Polshhi_antyukrajinsku

28. МЗС: посольство України в Афінах намагалися закидати пляшками із займистою сумішшю [Електронний ресурс] // Сайт інтернет видання “Радіо Свобода”. - Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/28986585.html>

29. Росія намагається розхитати ситуацію в Угорщині, - Клімкін [Електронний ресурс] // Сайт інтернет видання “Цензор”. - Режим доступу: https://censor.net.ua/news/459557/rossiya_pytaetsya_raskachat_situatsiyu_v_vengrii_klimkin

30. Заедає стресс. Зачем Брюссель заявил о новом расширении ЕС [Електронний ресурс] // Сайт Московського центру Карнегі. - Режим доступу:

http://carnegie.ru/commentary/?fa=75465&utm_source=rssemail&utm_medium=email&mkt_tok=eyJpIjoiWldabVIUbGxZaV44TW1RNSIsInQiOiJYM0dzUkVkZINLMmIxR2RjaWJnTU5FY3d6ZDRPQjlpTENhS2NzNklnSkdIR0M2V3RKNzZNTnE3NlIBN2tJcE1DUDJ6dEZ5OFIKb2FkK09CYkhTelF3dXBzamJ6Y2xQYzVGdURZTEJPVWNtenFTRjINcmhJb1NrdWRubnFuRmJtSCJ9

31. Ambiguous Threats and External Influences in the Baltic States [Електронний ресурс] // Сайт інтернет видання “Public Intelligence”. - Режим доступу: <https://info.publicintelligence.net/AOWG-ThreatsBalticStates.pdf>

32. Герасимов В. Ценность науки в предвидении [Електронний ресурс] / В. Герасимов // Военно-промышленный курьер. – Режим доступу: <https://www.vpk-news.ru/articles/14632>

33. «Проведення на кордоні з Україною навчань «Захід-2017» є загрозою, на яку ми адекватно реагуватимемо», - Міністр оборони України Степан Полторак [Електронний ресурс] // Сайт міністерства оборони України. - Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua/news/2017/06/30/provedennya-na-kordoni-z-ukrainoyu-navchan-zahid-2017-e-zagrozoyu-na-yaku-mi-adekvatno-reaguvatimemo-ministr-oboroni-ukraini-stepan-poltorak/>

34. Почему Латвия боится вмешательства России в выборы в стране [Электронный ресурс] // Сайт телеканалу “Настоящее время”. - Режим доступа: <https://www.currenttime.tv/a/29102147.html>

35. Kaspersky Lab Has Been Working With Russian Intelligence [Электронный ресурс] // - Режим доступа: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2017-07-11/kaspersky-lab-has-been-working-with-russian-intelligence>

36. Военная доктрина Российской Федерации [Электронный ресурс] // Сайт Президента Російської Федерації. – 2014. – Декабрь. – С. 7-8. – Режим доступа: <http://static.kremlin.ru/media/events/files/41d527556bec8deb3530.pdf>

37. Феденко О. В., Панасюк В. В. Еволюція воєнної доктрини як основа воєнної політики держави (коаліції) / О. Феденко, В. Панасюк // Військово-науковий вісник, № 23 – Львів: АСВ, 2015. – С. 281-282.

38. Указ Президента РФ от 31 декабря 2015 года № 683 «О Стратегии национальной безопасности РФ» [Электронный ресурс] // Сайт інтернет видання “Российская Газета”. - Режим доступа: <http://rg.ru/2015/12/31/nac-bezopasnost-site-dok.html>